

مقاله مطالعه موردی

بررسی شاخص‌های مکان‌محوری محله در شهر دزفول با تکیه بر نقش رودخانه دز

(نمونه موردی: محله قلعه در شهر دزفول)*

ریحانه خرم رویی^{۱*}، مژگان قهرمانی^۱، مهدیس صابری^۱، فاطمه پارسا^۱، مریم شیخ‌الاسلام^۱

۱. گروه معماری منظر، دانشکده معماری، دانشکده‌گان هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۲

چکیده

در ساختار شهرهای تاریخی ایران، شکل‌گیری محلات همواره با عوامل طبیعی و ضرورت‌های دفاعی در پیوند بوده است. شهر دزفول، به‌عنوان نمونه‌ای ممتاز، در تعامل با رودخانه دز و بهره‌گیری از توپوگرافی اطراف آن شکل گرفته و این پیوند، ساختاری دفاعی، خودکفا و هویت‌ساز را به وجود آورده است. محله قلعه، به‌عنوان هسته اولیه شهر، تجلی‌گاه این ساختار مکان‌محور است. در این میان، امروزه در مواجهه با تحولات سریع کالبدی و اجتماعی معاصر، محله‌های تاریخی همچون محله قلعه با خطر تضعیف پیوندهای معنایی و هویتی روبه‌رو هستند؛ امری که اهمیت بازشناسی و تحلیل مؤلفه‌های مکان‌محوری را، برای حفظ این محلات، دوچندان می‌کند. این پژوهش با تمرکز بر محله قلعه و با تکیه بر مطالعات میدانی، مصاحبه با ساکنان و منابع کتابخانه‌ای، به بررسی تأثیر رودخانه دز بر شاخص‌های مکان‌محوری در این محله می‌پردازد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که عناصر مکان‌محور در سه بُعد کالبدی، عملکردی و معنایی قابل دسته‌بندی‌اند. این سه‌گانه در تعامل با ویژگی‌های طبیعی رودخانه، نقش تعیین‌کننده‌ای در حفظ انسجام فضایی، هویت تاریخی و تداوم سکونت در محله ایفا کرده‌اند. در نهایت، لازمه تداوم اصل مکان‌محوری در محله قلعه حضور همزمان دو کیفیت پویایی و ثبات در اجزای مکان در رابطه با رودخانه دز است که حس تعلق و هویت را در شهروندان محله تقویت کرده است.

واژگان کلیدی: مکان‌محوری، محله قلعه دزفول، رودخانه، هویت و معنا، حس تعلق.

مقدمه

در بسیاری از شهرهای تاریخی ایران، به‌ویژه آن‌هایی که در معرض تهدیدهای نظامی یا جغرافیایی قرار داشته‌اند، پدافند غیرعامل نقش اساسی در مکان‌یابی و شکل‌گیری هسته‌های اولیه شهری ایفا کرده است. بهره‌گیری از عناصر طبیعی مانند کوه، رودخانه، جزایر و سواحل دریاچه‌ها، به‌عنوان موانع دفاعی طبیعی، یکی از رویکردهای کلیدی در این زمینه بوده است. شهر دزفول یکی از نمونه‌های منحصر به فرد در این زمینه به شمار می‌رود؛ شهری که هسته اولیه آن، محله قلعه، در دوران ساسانی شکل گرفته و تا امروز موجودیت خود را حفظ کرده است، از مهم‌ترین دلایل این پایداری، مکان‌یابی هوشمندانه شهر در کنار رودخانه دز و بهره‌گیری از عوارض طبیعی چون توپوگرافی مشرف به رودخانه است؛ عناصری که نه تنها به‌عنوان منابع طبیعی، بلکه

به‌مثابه اجزایی از یک سیستم دفاعی عمل کرده‌اند. استقرار محله قلعه در این موقعیت، به آن ساختاری خودکفا و مستقل بخشیده، به‌طوری که نیازهای ساکنان عمدتاً در درون همان محدوده تأمین می‌شده است. از آن زمان تاکنون، این محله با همین نام شناخته می‌شود و ساختار دفاعی آن مبتنی بر پیوند میان کالبد، طبیعت و عملکردهای انسانی شکل گرفته است. در این میان، نقش رودخانه دز به‌عنوان عنصری هستی‌بخش در شکل‌گیری سازمان فضایی محله، اهمیت ویژه‌ای دارد (تصویر ۱). از این منظر، توجه به مفاهیم «محله» و «مکان» و عناصر مؤثر در مکان‌سازی می‌تواند به تحلیل دقیق‌تری از ارتباط میان رودخانه و ساختار شهری منجر شود. این پژوهش با رویکردی کیفی، متکی بر مشاهدات میدانی و مصاحبه با ساکنان و کسبه، در پی آن است که با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و تجربه زیسته، شاخص‌های مکان‌محوری محله قلعه را در ارتباط با رودخانه دز شناسایی کند. در همین راستا، پرسش‌هایی مطرح می‌شود اعم از اینکه چه عناصری باعث شکل‌گیری مکان‌محوری در محله

* این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی «رویکرد مکان‌محور در برنامه‌آمایش سرزمین (مطالعه موردی: نقش سازه‌های آبی در تعامل رودخانه با شهرهای شوش، شوشتر و دزفول)» است که به سرپرستی دکتر «سید امیر منصوری» در پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی منظر در سال ۱۴۰۳ انجام شده است.

* نویسنده مسئول: r.khoramruei@ut.ac.ir. ۰۹۱۸۶۰۹۰۱۹۲

مکان، هویت، یا نقش عناصر طبیعی پرداخته‌اند، آنچه کمتر به آن توجه شده، تحلیل یکپارچه شاخص‌های مکان محوری در مقیاس محله‌ای و در بستر واقعی و تاریخی چون محله قلعه دزفول است؛ محله‌ای که به واسطه تعامل طولانی مدت با رودخانه دز، واجد ارزش‌های چندوجهی کالبدی، عملکردی و معنایی است. این پژوهش با تمرکز بر این خلاء سعی دارد با تلفیق دیدگاه‌های نظری و داده‌های میدانی اعم از مصاحبه (از نوع بدون ساختار) با کسبه و ساکنان محله قلعه (۲۰ نفر)، نقش رودخانه دز را در شکل‌گیری و تداوم مکان محوری محله قلعه دزفول واکاوی کند و به تبیین عمیق تری از پیوند میان بستر طبیعی و تجربه زیسته شهری دست یابد.

مبانی نظری

• چیستی محله و ویژگی‌های تشکیل دهنده آن

محله در شهرهای ایران به مثابه خاستگاه اصلی شهر سنتی، سکونتگاه قوم، نژاد، مذهب یا فرقه‌ای خاص است. جامعه ایجادشده از نظام عشیره‌ای، در روند شکل‌گیری خود، مجموعه‌هایی را ایجاد کرد که به محله معروف شدند. قبل از اسلام و پس از آن، هر قوم و قبیله‌ای تحت شرایط خانوادگی، منافع مشترک و شبکه‌های خویشاوندی، محله جداگانه‌ای در شهر بنامی کردند.

از دوران اسلامی، محله به عنوان سلول شهر سنتی دارای محدوده‌های مشخص و معین بوده و از نظر اجتماعی نیز تفکیک فضایی بین آنها وجود داشته است. این تفکیک باعث شد تا مفهوم خویشاوندی و خودکفایی در مرزبندی محله نقش مهمی ایفا کند و به لحاظ اجتماعی افراد به محیط زندگی خود احساس تعلق داشته باشند و روابط اجتماعی ارگانیک حاکم شود. وجود سلسله مراتب در دسترسی‌ها و ارائه مراکز خدمات روزانه در قالب مراکز محلات در ساختار شهرهای ایران تا پایان دوره قاجار وجود داشت (Abdolahi et al., 2010). در مورد مفهوم محله تعاریف متفاوتی در علوم مختلف از جمله جامعه‌شناسی شهری، علوم اجتماعی، جغرافیای شهری و اجتماعی، برنامه‌ریزی شهری و غیره وجود دارد (جدول ۱). تعاریف ارائه‌شده از محله هم بر حالت فیزیکی مکان و هم بر گروه افرادی که در آن زندگی می‌کنند، اشاره دارند.

قلعه دزفول شده‌اند؟ رابطه میان رودخانه دز و ساختار فضایی این محله چگونه تعریف می‌شود؟ و در نهایت، رمز ماندگاری و پایداری سکونت در این محله در گذر زمان چیست؟

پیشینه پژوهش

مطالعات انجام‌شده در حوزه مکان محوری، هویت محله و نقش عناصر طبیعی - به‌ویژه رودخانه‌ها - در شکل‌گیری ساختار شهرهای تاریخی، چارچوب نظری ارزشمندی را فراهم آورده‌اند. برخی پژوهش‌ها از منظر کالبدی، عملکردی و معنایی به نقش رودخانه‌ها پرداخته‌اند؛ برای نمونه، امانپور و همکاران (Amanpour et al., 2016) در بررسی ملاحظات پدافند غیرعامل، رودخانه دز را به عنوان عنصری مؤثر در مکان‌یابی دفاعی شهر دزفول معرفی کرده‌اند. این نگاه، گرچه بر نقش حفاظتی رود تأکید دارد اما از تحلیل تجربه زیسته و جنبه‌های معنایی مکان غفلت می‌کند. پاکزاد (Pakzad, 2011) با تمرکز بر انسجام ساختار فضایی در شهرهای تاریخی، پیوند میان کالبد، فرهنگ و عملکرد را تحلیل کرده و بنیانی نظری برای فهم انسجام محله از منظر فرم و کالبد فراهم آورده است، هرچند این تحلیل به صورت خاص به نقش عناصر طبیعی در مقیاس محله نمی‌پردازد. در همین راستا، حیاتی و عامری (Hayati & Ameri, 2023) با بررسی کالبد همسایگی در دزفول، ویژگی‌هایی نظیر همسایگی، قلمرو و حریم فضاها را به عنوان شاخص‌هایی از حس تعلق اجتماعی معرفی می‌کنند که با اهداف این پژوهش هم‌راستا است، گرچه در آن رابطه این شاخص‌ها با بستر طبیعی مانند رودخانه دز پرداخته نشده است. از سوی دیگر، آثار فلاحت و شهیدی (Falahat & Shahidi, 2015) و فلاحت و همکاران (Falahat et al., 2017) با ارائه چارچوب سه‌گانه کالبد، عملکرد و معنا در تحلیل مکان، مبانی نظری برای پژوهش حاضر فراهم کرده‌اند و در این پژوهش تلاش شده تا این مطالعات مفهومی، در بستر مشخص دزفول بررسی شود. پژوهش‌هایی همچون مظاہریان و همکاران (Mazaherian et al., 2021) نیز گرچه به اهمیت رودخانه‌ها در بازنده سازی منظر شهری پرداخته‌اند، تمرکز اصلی آن‌ها بر جنبه‌های بصری و فضایی شهر بوده است. در مجموع، اگرچه هر یک از این مطالعات به‌طور جزئی به مقوله

تصویر ۱. رابطه محله قلعه دزفول با رودخانه دز. مأخذ: نگارندگان.

جدول ۱. نگاه علوم مختلف به مفهوم محله. مأخذ: نگارنگان.

تعاریف	تخصص
محله از خانه‌های مجاور هم در یک فضای جغرافیایی خاص تشکیل می‌شود. خانواده‌ها نسبت به محله مسکونی همان احساس خانه مسکونی خود را دارند و با ورود به محله، خود را در یک محیط آشنا و خودی مثل خانه احساس می‌کنند (Shakui, 1985, 49).	علم جغرافیا
از این دیدگاه محله، قسمت نسبتاً بزرگی از شهر است که واجد خصوصیات یكدست و مشابه باشد (Lynch, 2016, 123) و این خصوصیات که در سراسر محله ادامه دارند و هر جا که محله پایان می‌یابد قطع می‌شوند را بتوان در پاره‌ای از عوامل محله مجسم کرد. «ز نظر کوآن از دیدگاه شهرگرایان جدید محله یکی از عناصر اصلی در سازماندهی شهر است و محله به مثابه واژه اجتماعی به مفهوم ارتباطات اجتماعی افراد در یک ظرف مکانی می‌باشد» (Cown, 2005, as cited in Abdolahi et al., 2010).	علم شهرسازی
از این دیدگاه شهری محله‌ها عبارتند از واحدهای اجتماعی که تا حدی به‌طور اتفاقی به‌وجود آمده‌اند و با گذر زمان شکل ثابت و پایداری به خود گرفته‌اند و حریمی را برای خود تعریف کرده‌اند. این محله‌ها، از مجموعه‌ای افراد با خصوصیات مشابه فرهنگی-اجتماعی، مذهبی و اقتصادی تشکیل شده‌اند که همبستگی و روابط اجتماعی متقابل دارند. شباهت‌های موجود موجب شکل‌گیری حس تعلق به گروهی خاص در میان افراد می‌شود (Gasemi & Negini, 2011, 109) و محله این امکان را فراهم می‌کند که افراد در یک محدوده «خودی‌شده» هویت خود را باز یابند (Sheykhi, 2003, 40).	علم جامعه‌شناسی

به‌واسطه ارزش‌های انسانی بار معنایی خاصی می‌یابد، اطلاق می‌شود (Falahat & Shahidi, 2015). حس مکان حاصل ارتباط درونی انسان، تصورات ذهنی وی و ویژگی‌های محیطی است. این مفهوم از یک‌سوربیشه در تجربه‌های ذهنی دارد و از سوی دیگر متأثر از زمینه‌های عینی و بیرونی محیط است که باعث تداعی‌های مختلف از یک مکان می‌شود (Falahat et al., 2017). به گفته کانتز مکان از سه مؤلفه مرتبط به هم که بدان معنا و مفهوم خاص می‌بخشد، تشکیل شده است: محیط فیزیکی، روانشناسی درونی افراد و فرایندهای اجتماعی (Canter, 1977, as cited in Sajjadzadeh, 2013). همچنین کانتز معتقد است مکان از فرم، فعالیت و معنی تشکیل شده است و دارای سه بُعد کالبدی، عملکردی و ادراکی-شناختی است. رلف (Relph, 1967, as cited in Alalhesabi et al., 2017) مکان را متشکل از محیط طبیعی و مصنوع در کنار معانی و اعمال انسانی معنی می‌کند که بر اساس تجربه در مقیاس‌های مختلف ایجاد می‌شود. کرمونا، مکان را بر این سه عامل فرم، فعالیت و تصور فردی می‌داند که در رابطه تعاملی منجر به شکل‌گیری مکان می‌شوند. کرسول (Cresswell, 2010, as cited in Alalhesabi et al., 2017) نیز مکان را ترکیبی از ماده، معنی و عمل می‌داند. مکان، تنها یک کمیت فیزیکی نیست که بتوان آن را به‌طور کامل در یک تصویر خلاصه کرد، بلکه محصول تداخل و ترکیب برنامه انسان با مشخصات و خصوصیات محل و زمین است (Zandieh & Jaferman, 2010). به نظر می‌رسد در همه مدل‌های ذکر شده توسط نظریه پردازها، مکان محوری از سطح شخصی آغاز می‌شود و تا سطح مرتبط با تجربیات زیسته جامعه وسعت می‌یابد. بر این اساس، شاخص‌های مکان محوری در یک محله می‌تواند مجموعه‌ای از عناصر کالبدی، عملکردی و معنایی باشد که هویت و حس تعلق را در افراد تقویت می‌کند. این شاخص‌ها به‌واسطه تأثیر بر ادراک، تعاملات اجتماعی و تجربه زیسته، یک محله را به مکانی با ویژگی‌های منحصر به فرد تبدیل می‌کنند.

بررسی نمونه موردی و تحلیل آن (محله قلعه شهر دز فول)
از آنجاکه شهر دز فول در دوره ساسانی ساخته شده، ساختار و شاکله

به‌طور کلی از میان تعاریف ارائه شده در علوم مختلف می‌توان به چند ویژگی از محله دست یافت. دارا بودن مرز و محدوده مشخص، حس همبستگی و روابط متقابل میان ساکنان، هویت جمعی و اشتراک اهداف، یکپارچگی فضا و فعالیت، خودکفایی نسبی و جمعیت متناسب از مضامین مشترک در تعریف محله است.

• رابطه شهر و رودخانه

آب در شهر و روستاهای ایران با مظاهر مختلف اعم از رودخانه‌ها تأثیر به‌سزایی بر ساختار، لکه‌های معماری، باغات و زمین‌های کشاورزی داشته است. حضور آب در شهر همواره به‌عنوان یک عنصر طبیعی به علت جایگاه اساسی در ساختار و هویت شهر، تأثیر ویژه‌ای در شکل‌گیری منظر شهری دارد و در مقیاس‌های متنوع شهری حضور می‌یابد (Sheibani & Farahani Fard, 2013). حضور رود در شهر تصویر شاخصی در ذهن شهروندان ایجاد می‌کند؛ تاجایی که رود تنها متعلق به شهر نبوده است، بلکه به تمام ساکنان آن تعلق دارد. این امر احساس تعلق فرد به شهر را با گذشت زمان تقویت می‌کند (Mardani, 2015). از جمله علل تشکیل هسته اولیه شهرها در مجاورت رودخانه می‌توان به استفاده از آب برای آشامیدن، کشاورزی، آسیاب‌ها، عوامل دفاعی و سایر نیازهای دیگر زندگی اشاره کرد. یکی از نمونه‌های بارز استفاده از آب که سبب شکل‌گیری شهر در یک سمت از رودخانه‌ها بوده، عامل دفاعی و نقشی است که آن در زمان جنگ به‌منظور دفاع از شهر داشته است. به همین دلیل اکثر مواقع روی رودخانه‌ها صرفاً یک پل احداث می‌شد تا در زمان صلح و جنگ بتوان از آن برای گذر یا دفاع به سرزمین‌های آن سوی رودخانه استفاده کرد (Mazaherian et al., 2021).

• چیستی مکان و بررسی مکان محور

مکان مفهومی مجرد و به معنای جایی یا قسمتی از یک فضا است که از طریق عناصری که در آن قرار دارند، هویت خاصی می‌یابد. به‌طور کلی مکان به دو صورت طبیعی و مصنوع وجود دارد که مکان مصنوع به معنای مکان انسان‌ساختی است که به‌واسطه اجزای منظم فضای معماری به وجود می‌آید. مکان به بخشی از فضا که

جدول ۲. نمونه‌های از روابط همسایگی و روابط کالبدی فضاها در بافت تاریخی شهر دزفول. مأخذ: نگارندگان.

تصویر	نکات
	همگونی مصالح بافت
	فضاهای مکث و هم‌نشینی و تعاملات محله ای
	آستانه‌های ورودی و مکث معمارانه ساباط
	مسیرهای پرپیچ‌وخم
	گذرهای پیونددهنده
	تنوع فضایی در بافت

آن بر مبنای کهن‌دژ و شارستان ساسانی است. براین اساس، محله قلعه دزفول به علت وجود قلعه دفاعی نقش کهن‌دژ، سایر محلات قدیمی شکل گرفته در اطراف قلعه نقش شارستان و زمین‌های کشاورزی اطراف شارستان نقش رض را ایفا می‌کنند. در بافت قدیم دزفول هر چه از محله قلعه (کهن‌دژ) به اطراف فاصله گرفته، از میزان تمهیدات دفاعی کاسته می‌شد (Amanpour et al., 2016). از این رو، به نظر می‌رسد مکان‌یابی شهر به گونه‌ای است که بیشترین تدابیر حفاظتی و امنیتی در محله قلعه ایجاد شده است. بنابراین محله روی بلندترین نقطه منطقه قرار داشته و کلیه دره‌های طبیعی اطراف آن به مثابه مانع برای حفظ و حراست از محله و کهن‌دژ استفاده شده است. بافت تاریخی شهر نیز متشکل از محلات، مجموعه‌ای از عرصه‌های همسایگی و فضاهای عمومی مورد نیاز در کنارهم است که براساس قرابت‌های فAMILI، صنفی، دینی و غیره ایجاد شده‌اند (Hayati & Ameri, 2023). فعالیت‌های همسایگی، قلمرو و حریم در محله قلعه پابرجاست و هر فضایی در محله دارای حریم خود است. از این رو، زندگی مردم در محله به سه عرصه عمومی، خصوصی و نیمه‌خصوصی تقسیم شده است (Pakzad, 2011). بافت تاریخی دزفول به خصوص محله قلعه به دلیل تزئینات نمای داخلی و خارجی (خوون‌چینی و گرچه‌چینی) بناهای قدیمی، مسیرهای باریک و پیچ‌درپیچ بودن کوچه‌ها و ارتفاع بلند دیوارهای طرفین (گاها تا سه طبقه)، وجود ساباط‌ها (سعبادها) که شاهکارها و نمادهای معماری سنتی دزفول هستند، به شهر آجری ایران معروف شده است. کوچه صفار که یکی از کوچه‌های محله قلعه است، به دلیل وجود ساباط‌های ژوبین، صفار و کتابی، پیچ و تاب کوچه و ارتفاع دیوارهای طرفین و وجود خانه‌های تاریخی یکی از زیباترین گذرهای بافت کهن دزفول است (Hayati & Ameri, 2023). با توجه به مشاهدات میدانی که حاصل سفر سه روزه به بافت تاریخی شهر دزفول است، گزیده‌ای از نکات در جدول ۲ دو به شرح ذیل خلاصه شده است. براساس مشاهدات میدانی در بافت تاریخی شهر دزفول و تمرکز و توجه بر بافت محله قلعه به نظر می‌رسد با توجه به مبانی نظری پژوهش در حوزه مکان محوری، مکان از فرم، فعالیت و معنی تشکیل شده است و دارای سه بُعد کالبدی، عملکردی و ادراکی - شناختی است. بر مبنای این تعریف می‌توان عناصر کالبدی بافت تاریخی نظیر ساختارهای معماری شهری، مسیرها و راه‌ها، مصالح و ... را دسته‌بندی کالبدی مکان، عناصری نظیر تاریخ، روایت‌ها، خاطرات، هویت، حس تعلق و دلبستگی و ... را در دسته‌بندی معنا و ادراک مکان و عناصری نظیر کاربری‌ها، دسترسی‌ها و فعالیت‌ها را در حوزه عملکرد مکان توصیف کرد. براین اساس، تصویر ۲ می‌تواند این تقسیم‌بندی را به خوبی نمایش دهد. تداوم مکان محوری در محله قلعه دزفول با شاخص‌های سه‌گانه عملکرد، معنا و کالبد منوط به حضور همزمان دو کیفیت پویایی و ثبات در آن است. به عبارتی ثبات در جایگاه و روابط بین اجزاء

تصویر ۲. شاخص‌های مکان محوری بر مبنای آرای نظریه پردازها در حوزه شناخت مکان. مأخذ: نگارندگان.

رودخانه بر ساختار شهری است که در آن رودخانه نقش ستون فقرات را در سازمان فضایی-ادراکی شهروندان از شهر ایفا می‌کند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که رودخانه، به‌ویژه در شهر دزفول، نقشی فراتر از یک عنصر طبیعی داشته و به‌عنوان عاملی ساختاری در مکان‌یابی، سازمان فضایی و شکل‌گیری هویت شهری نقشی مهم ایفا کرده است. بررسی موردی محله قلعه نشان می‌دهد که حضور رود دز، نه تنها در جهت‌گیری و ساختار بافت مؤثر، بلکه در شکل‌گیری دیواره دفاعی شهری، استقرار فضایی عملکردها و همچنین ایجاد ارتباط معنادار میان انسان و محیط تأثیر گذار بوده است. نتایج مشاهدات میدانی و تحلیل‌های کیفی حاکی از آن است که رابطه میان انسان و محیط، تحت تأثیر پیوند با رودخانه، بیشترین بار معنایی و ماندگاری ذهنی را در میان عناصر محیطی داشته و همین عامل، پایداری فضایی و حس تعلق را در محله تقویت کرده است. تلفیق بین عناصر طبیعی و انسان‌ساخت، در قالب ساختاری ارگانیک، منجر به شکل‌گیری منطقی مکان محور و پویا شده که قابلیت تطبیق با شرایط محیطی و اجتماعی را داراست. در پاسخ به پرسش‌های پژوهش، می‌توان ادعا کرد که رودخانه دز، با ایفای نقشی چندلایه از مکان‌یابی اولیه تا ساختار دفاعی، در شکل‌گیری و تداوم هویت مکان محور شهر دزفول نقش کلیدی داشته و این رابطه عمیق، الگویی برای درک ساختار فضایی بسیاری از شهرهای تاریخی مجاور رودخانه است. بر این اساس، پیشنهاد می‌شود در برنامه‌ریزی شهری و حفاظت از بافت‌های تاریخی، نقش رودخانه به‌عنوان عنصر ساختاری و هویتی بازتعریف و تقویت شود. همچنین الگوی تعادل میان ثبات کالبدی و پویایی عملکردی، به‌ویژه در محلات تاریخی مانند محله قلعه، مبنای سیاست‌گذاری‌های توسعه پایدار قرار گیرد و در آخر تجارب زیسته شهروندان و حافظه تاریخی محلات، به‌عنوان منابع ارزشمند در تصمیم‌سازی‌های شهری لحاظ شود.

اعلام عدم تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچگونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

و پویایی در خود اجزای پدیده مورد نظر در ادراک تداوم، واجد اهمیت است. به‌علاوه، در تداوم معنای مکان، ثبات روابط بین اجزا و مؤلفه‌های مکان اهمیت بیشتری نسبت به ثبات اجزای مکان دارند. همچنین تحلیل دقیق تجربیات زیسته نشان داده است، در روابط بین اجزای مکان نیز رابطه دو جزء انسان و فضا بیشترین اشاره‌های معنایی و ماندگاری ذهنی را داراست. رودخانه دز به‌عنوان عنصر طبیعی هستی‌ساز، در هر سه بُعد «کالبدی»، «عملکردی» و «معنایی» تأثیرات کلیدی بر ساختار مکان محوری محله دارد. براساس این دسته‌بندی در بُعد کالبدی می‌توان به مکان‌یابی و توپوگرافی، شبکه آبرسانی (قمش‌ها) و سازه‌های واسط (سباط) و کت‌ها) اشاره کرد که در حوزه رابطه محله و رودخانه نقش کلیدی را در تولید کالبدی مکان ایفا می‌کنند. همچنین در حوزه بُعد عملکردی مکان که نشأت گرفته از تأثیرات رودخانه بر آن است می‌توان به دفاع و کنترل دسترسی از طریق پل احداث‌شده روی رودخانه دز و قرارگیری محله بر بلندای تپه اشاره کرد. از سوی دیگر، تأمین معیشت از طریق رودخانه و ایجاد خرده‌اقلیم از دیگر مواردی است که به‌عنوان شاخص عملکردی مکان از رودخانه تأثیر می‌گیرد. در حوزه شاخص معنا در مکان که تأثیر گرفته از رودخانه دز است می‌توان به عواملی نظیر «دوام در برابر تهدیدات» و «منبع زندگی» اشاره کرد که این دوگانگی نمادین به حس هویت در محله می‌افزاید. از سوی دیگر، فصول گردش آب، صدای موج‌های آرام و چشم‌انداز رود، مخاطب را با یادآوری ریشه‌های تاریخی پیوند می‌دهد؛ این تجربه‌ها در خاطره جمعی، جایگاه محله را تثبیت می‌کنند. از سوی دیگر، همزیستی روزمره با رود (آب‌خواری، گذر در کنار ساحل، مراسم آیینی در بقعه‌ها) باعث شکل‌گیری «پیوند روانی» میان ساکنان و بستر طبیعی شده است. براساس این نگاه می‌توان اجزای مکان محور در قالب عملکرد-معنا-کالبد را در رابطه با رودخانه به شرح جدول ۳ نمایش داد.

نتیجه‌گیری

استان خوزستان و به‌خصوص شهر دزفول نمونه بارز تأثیرگذاری

جدول ۳. عناصر شاخص سه گانه مکان محور در محله قلعه دزفول. مأخذ: نگارندگان.

تصویر	معنا	عملکرد	کالبد
	- ایجاد حس نزدیکی و همسایگی و فضایی برای استراحت و تعاملات اجتماعی مردم محله زیر سایه	از عملکردهای ساباط می توان به پدید آوردن سایه و جایگاهی خنک برای رهگذران اشاره کرد. این سازه به علت نیمه پوشیده بودن در تابستان به پدید آمدن کوران هوا می انجامد که هوای درون ساباط را از بیرون آن خنک تر می کند. ساباط معین خان، صفار و کتابی از نمونه ساباطهای معروف در محله قلعه است.	ساباط
	- نماد مقاومت و زندگی در شهر	مناسبات دفاعی، اقتصادی و دید و منظری برای مردم دزفول و مردم محله قلعه دارد.	رود دز
	- نماد حفظ آب و امنیت	زیرزمین عمیقی است که در عمق چندین متری زمین ساخته می شود و در شهر دزفول به علت شرایط آب و هوایی گرم و مرطوب ساخته می شود، نظیر خانه تاریخی قطب و احیای شوادان آن.	خانه و شوادان
	- حس تعلق و حس وحدت	کوچه صفار و بافت یک دست آن و باعث ایجاد هماهنگی و وحدت و حس خوب به مخاطب است.	کوچه ها
	- تقویت حس همسایگی و وحدت	کوچه بن بست کوچه ای است شخصی که بین چندین ملک وجود دارد و فقط آنان می توانند از طریق آن کوچه در رفت و آمد با هم باشند، نظیر بن بست دربند.	کوچه های بن بست
	- نماد زندگی و سایه و حفظ آب	قُمَش از اندام های شهری آبرسان در شهر دزفول بوده که به شکل کانال هایی برای عبور آب از رودخانه به سمت شهر ساخته می شده است. این کانال ها از عمق بیش از ۱۲ متری زمین از زیر بافت مسکونی و شوادان ها عبور می کردند. قمش امکان دسترسی به آب را در شوادان و دیگر قسمت های شهر فراهم و علاوه بر آن حرکت آب رودخانه دز در زیر شوادان ها به تلطیف هوای آنها کمک شایانی می کرده است. این کانال های افقی شوادان خانه ها را به دیواره ساحلی متصل می کردند و علاوه بر آب، نسیم خنک رودخانه نیز به سمت ساحل در آنها جاری بود که ویژگی خنک کننده شوادان ها را ارتقا می بخشید، نظیر قمش مومنون، قمش چوقایافان.	قمش ها

ادامه جدول ۳.

تصویر	معنا	عملکرد	کالبد
	- تقویت حس همسایگی و وحدت	کوچه بن‌بست کوچه ای است شخصی که بین چندین ملک وجود دارد و فقط آنان می‌توانند از طریق آن کوچه در رفت‌وآمد با هم باشند، نظیر بن‌بست دربند.	کوچه‌های بن‌بست
	- نماد در پناه‌بودن - امنیت - آسایش	در گویش دزفولی کت به معنای حفره‌های غار ماندنی است که به‌واسطه انسان یا به‌طور طبیعی در دیواره‌های سنگی حاشیه رودخانه دز حفر شده‌اند؛ در روزگار دور کت‌های دزفول خنک‌کننده یا پناهگاه‌های ساخت بشر بودند. این کت‌ها صخره‌هایی هستند که اهالی شهرستان دزفول برای فرار از گرمای داغ تابستان به آن پناه می‌بردند.	کت‌ها
	- نماد وحدت و یکپارچگی	دزفول شهر آجرها و اهمیت آن در این است که این مصالح در همه بخش‌های محله و معماری به‌شیوه درستی به کار برده شده و چشم‌نواز است و با ایجاد هماهنگی به‌عنوان یک عنصر مهم در حوزه کالبد شهر عمل می‌کند، نظیر خانه تیزنو.	مصالح
	- قاب‌بندی آسمان با نمادی آجرین - مشخص کردن مرز عرش و فرش با تلفیق رنگ آجر و آبی آسمان به صورت ناخودآگاه	بخش تاریخی محله قلعه خط آسمان یکدستی دارد و فقط گنبد‌های رک بناهای مذهبی در اینجا خودنمایی می‌کنند.	خط آسمان
	- نماد حس تعلق و هویت	مردم محله به امام‌زاده سبز قبا - پسر امام موسی کاظم (ع) - احساس تعلق دارند و جزو نشانه‌های مهم محله است. کارکرد این فضاها همگی آیینی - مذهبی و فرهنگی است. از فضاها دیگر، مسجد و بقعه شاه رکن الدین در محله قلعه است.	بقعه‌ها و مساجد

فهرست منابع

- Abdolahi, M., Tavakolinia, J., & Sarrafi, M. (2010). Theoretical study of the concept of neighborhood and its redefinition with emphasis on the conditions of urban neighborhoods of Iran. *Human Geography Research, 42*(2), 82–103. https://jhgr.ut.ac.ir/article_24452.html
- Alalhesabi, M., Charbgoon, N., & Rezazadeh, R. (2017). Presenting a conceptual model for place meaning and continuity indexes: Interpretative phenomenological analysis of lived experiences. *Bagh-e Nazar, 14*(52), 17–26. https://www.bagh-sj.com/article_50513.html
- Amanpour, S., Ahmadi, R., & Davoodi Monjazi, A. (2016). Investigating the defensive considerations in the historical cities of Iran: Case study—the old texture of Dezful. *Passive Defense, 6*(4), 1–14. https://pd.ihu.ac.ir/article_200673.html
- Hayati, H., & Ameri, M. A. (2023). Physical patterns and neighborhood architecture in the historical context of Dezful city: Principles of neighborhood architecture and architectural tools. *Armanshahr Architecture & Urban Development, 16*(44), 29–47. <https://doi.org/10.22034/aaud.2023.354887.2697>
- Falahat, M. S., & Shahidi, S. (2015). The role of mass-space concept in explaining the architectural place. *Bagh-e Nazar, 12*(35), 27–38. https://www.bagh-sj.com/article_11715.html
- Falahat, M., Kamali, L., & Shahidi, S. (2017). The role of the “sense of place” concept in improving architectural conservation quality. *Bagh-e Nazar, 14*(46), 15–22. https://www.bagh-sj.com/article_44351.html
- Gasemi, V., & Negini, S. (2011). The study of the impact of neighbourhood texture on social identity: Focusing on neighbourhood identity in Isfahan city. *Journal of Urban - Regional Studies and Research, 2*(7), 113–136. https://urs.ui.ac.ir/article_19976.html?lang=en
- Lynch, K. (2016). *The image of the city* (M. Mozayeni, Trans.). University of Tehran Press. (Original work published 1960)
- Mardani, S. (2015). Landscape-oriented architecture: Relationship of landscape with Karun River edge. *MANZAR, The Scientific Journal of Landscape, 6*(29), 20–26. https://www.manzar-sj.com/article_10060.html
- Mazaherian, H., Hamzeh, N., & Lotfipour Siahkalroudi, M. (2021). *Fundamentals of urban river landscape revitalization*. University of Tehran Press.
- Pakzad, J. (2011). *An intellectual history of urbanism (1), from “Utopia” to “Reality”*. Armanshahr Publication.
- Sajjadzadeh, H. (2013). Role of place attachment in making identity for urban squares (A case study: Avicenna Square, Hamedan). *Bagh-e Nazar, 10*(25), 69–78. https://www.bagh-sj.com/article_2933.html
- Shakui, H. (1985). *Applied geography*. BehNashr
- Sheibani, M., & Farahani Fard, A. (2013). The role of Tehran’s streams in construction of cityscape. *MANZAR, The Scientific Journal of Landscape, 5*(22), 60–63. https://www.manzar-sj.com/article_2925.html?lang=en
- Sheykhi, M. (2003). Neighborhood structure of the past Islamic cities. *Social Sciences, 10*(22), 39–68. https://qjss.atu.ac.ir/article_5244.html?lang=en
- Zandieh, M., & Jaferman, M. (2010). An approach to sustainable landscape on rivers. *Bagh-e Nazar, 7*(14), 15–26. https://www.bagh-sj.com/article_16.html

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to journal of Art and Civilization of the Orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

خرم‌رویی، ریحانه؛ قهرمانی، مژگان؛ صابری، مهدیس؛ پارسافر، فاطمه و شیخ‌الاسلام، مریم. (۱۴۰۴). بررسی شاخص‌های مکان‌محوری محله در شهر دزفول با تکیه بر نقش رودخانه دز (نمونه موردی: محله قلعه در شهر دزفول). *مجله هنر و تمدن شرق*, ۱۳(۵۰), ۶–۱۳.

DOI: [10.22034/jaco.2025.520083.1473](https://doi.org/10.22034/jaco.2025.520083.1473)

URL: https://www.jaco-sj.com/article_226598.html

